

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΓΚΟΤΣΗΣ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862 ΚΑΙ ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ

Προλεγόμενα

Ποιο είναι το Ναύπλιο στα πρόθυρα της Επανάστασης του 1862; Μια ολοκληρωμένη απάντηση στο ερώτημα αυτό, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μελέτης, προϋποθέτει την εξέταση διάφορων δεδομένων, διοικητικών, πληθυσμιακών, κοινωνικών, πολιτικών, πολιτισμικών, γεωγραφικών, χωροταξικών, πολεοδομικών κ.λπ. Εν προκειμένω όμως, θα προχωρήσουμε σε μια πρώτη προσέγγιση ορισμένων μόνο δεδομένων που σχετίζονται με τα γεγονότα της εξέγερσης: ποιο ή ποια, δηλαδή, από αυτά διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στην εκδήλωση της εξέγερσης αλλά και στον χαρακτήρα της. Σημειώνουμε προκαταβολικά το αυτονόητο, ότι η εξέγερση αυτή στο Ναύπλιο εκδηλώθηκε, διότι συνέτρεξαν μια σειρά άλλοι «εξωγενείς» παράγοντες (εκτός Ναυπλίου), οι οποίοι είχαν ήδη οδηγήσει το καθεστώς του Όθωνα σε μια βαθιά και διαρκή κρίση πολιτικής νομιμοποίησης.

Η προσέγγιση των πληθυσμιακών δεδομένων του Ναυπλίου προϋποθέτει, πέραν των αριθμητικών στοιχείων για τον συνολικό πληθυσμό, τη συσχέτισή του με άλλες πόλεις την ίδια χρονική περίοδο, την εξέταση ορισμένων άλλων ποιοτικών στοιχείων, όπως οι ηλικίες και η οικογενειακή κατάσταση (παντρεμένοι, ανύπαντροι, χήροι).¹ Οφείλουμε, βεβαίως, να λάβουμε υπόψη και τη θέση τους στους δημοτικούς καταλόγους (δημότες/ετεροδημότες), όπως και τον τόπο καταγωγής τους (για παράδειγμα, υπάρχουν οι καταγόμενοι από την Κρήτη κάτοικοι της Πρόνοιας και του Δήμου Μινώας).

Η κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης κυρίως αλλά και του Δήμου ευρύτερα (κοινωνικές τάξεις/στρώματα, επιστήμονες, δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι αλλά και στρατιωτικοί) μας ενδιαφέρει, προκειμένου να διαπιστώσουμε αν το Ναύπλιο παρουσιάζει κάποια ειδικά χαρακτηριστικά ως προς το θέμα αυτό σε σχέση με άλλες πόλεις της χώρας την ίδια περίοδο. Οφείλουμε εκ των πραγμάτων να λάβουμε υπόψη και μια άλλη –πολυπληθής– ομάδα ανθρώπων, τους φυλακισμένους στην πόλη του Ναυπλίου. Αυτοί, παρότι δια-

1. Οι νέοι/ανύπαντροι είναι πάντοτε περισσότερο διατεθειμένοι να λάβουν μέρος σε ένοπλες συγκρούσεις, κάτι που δεν ισχύει εξίσου για τους παντρεμένους.

δραμάτισαν σημαντικό ρόλο με τη συμμετοχή τους στις ένοπλες συγκρούσεις, δεν έχουν βρει ακόμα τη θέση τους στην ιστοριογραφία της Ναυπλιακής Επανάστασης. Ούτε τα ονόματά τους αναφέρονται, ούτε πόσοι από αυτούς βρήκαν τον θάνατο ή τραυματίστηκαν, ούτε γνωρίζουμε τις απόψεις τους για τα γεγονότα.

Το Ναύπλιο την περίοδο εκείνη διαθέτει ένα σημαντικό δίκτυο δημόσιων και δημοτικών υπηρεσιών. Υπάρχει καταρχάς ο Δήμος με τα δύο όργανα της διοίκησής του, τον δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο. Υπάρχει, επίσης, ο νομάρχης, όπως συμβαίνει και στις υπόλοιπες έδρες/πρωτεύουσες των νομών, τα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και ένα από τα έντεκα Γυμνάσια της χώρας. Τέλος, υπάρχει ο στρατός και τα δικαστήρια. Οι δύο αυτοί τελευταίοι θεσμοί διαδραμάτισαν τον σημαντικότερο ρόλο στην εξέγερση και από τις τάξεις τους προέρχονταν τα πρόσωπα που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πλευρά των επαναστατών: οι αξιωματικοί και στρατιώτες από τη μία πλευρά και οι δικηγόροι της πόλης και δύο δικαστές από την άλλη. Το Δημοτικό Συμβούλιο και ο δήμαρχος συμμετείχαν στην εξέγερση, με διακριτό όμως ρόλο, επιχειρώντας, ιδιαίτερα μετά τον πρώτο μήνα, να ισορροπήσουν μεταξύ των επαναστατών και του καθεστώτος του Όθωνα.

Από την πρώτη ημέρα της εξέγερσης συγκροτήθηκε ένας νέος θεσμός, η «Διοικητική Επιτροπή», η οποία λειτούργησε στη συνέχεια υπό διαφορετικές ονομασίες και με διαφορετικές συνθέσεις. Στην Επιτροπή αυτή συμμετείχαν αρχικά εκπρόσωποι του «νομικού κόσμου», τρεις δικηγόροι και δύο δικαστές. Πολύ γρήγορα όμως προστέθηκαν στη σύνθεσή της εκπρόσωποι του πολιτικού προσωπικού της πόλης. Η Επιτροπή, ως πολιτικό σώμα, εξέδιδε αποφάσεις, απευθυνόταν στους πολίτες της πόλης (του Δήμου), των γειτονικών επαρχιών αλλά και της υπόλοιπης χώρας, ενώ παράλληλα εξέδιδε και την εφημερίδα της Επανάστασης. Η Επιτροπή και το Δημοτικό Συμβούλιο αποτελούσαν τα δύο συλλογικά «πολιτικά» σώματα που λειτούργησαν κατά τη διάρκεια της εξέγερσης. Η Επιτροπή επιχειρούσε να «εκφράσει» την Επανάσταση, σε συνεργασία με τους εξεγερμένους στρατιωτικούς, αναλαμβάνοντας όμως εν πολλοίς και ρόλους σχετικούς με την ασφάλεια των κατοίκων και των περιουσιών, καταλαμβάνοντας με τον τρόπο αυτό το κενό που άφησαν οι κρατικοί θεσμοί της πόλης, που είχαν τεθεί στο περιθώριο λόγω του γεγονότος ότι τάχθηκαν με τους κυβερνητικούς (νομάρχης, Χωροφυλακή).

Ο ευρύτερος χώρος της πόλης (ο πολεοδομικός ιστός, τα τείχη, η Ακροναυπλία, το Παλαμήδι, το Μπούρτζι) αλλά και η συγκοινωνία (δρόμοι/λιμάνια, χερσαία/θαλάσσια συγκοινωνία), έχουν σημαντικό ρόλο στον τρόπο εκδήλωσης της εξέγερσης, στις αναμετρήσεις μεταξύ των αντιπάλων και στη στρατιωτική τακτική που επιλέχθηκε. Ορισμένα χαρακτηριστικά του χώρου, όπως η μορφολογία του εδάφους, η ύπαρξη δρόμων, λιμανιών κ.λπ., συμβα-

δίζουν με την έννοια της ταχύτητας.² Η ταχύτητα όμως εκτός από τον χώρο σχετίζεται άμεσα και με τα διαθέσιμα μέσα μεταφοράς (χερσαία/θαλάσσια). Η κατάληψη μιας θέσης από ένα ένοπλο σώμα, εφόσον εξαρτάται από την ταχύτητα μετακίνησής του, προσφέρει συγκριτικό πλεονέκτημα και προκαλεί πρόβλημα στον αντίπαλο. Ενδεικτικά, στο σημείο αυτό αναφέρουμε τη σημασία που είχε η άμεση κατάληψη των Μύλων από τους κυβερνητικούς υπό την αρχηγία του Γενναίου Κολοκοτρώνη.

Η συμμετοχή του λαού στην εξέγερση έχει τεκμηριωθεί ιστορικά. Αυτή η συμμετοχή έλαβε διάφορες μορφές. Εξεγερμένοι στρατιωτικοί και πολίτες προσπαθούσαν να συνυπάρξουν και να οργανώσουν αφενός τη ζωή τους στην πόλη και αφετέρου τις ένοπλες δράσεις τους. Μετά τον στρατό, η επαγγελματική ομάδα που φαίνεται να έχει ιδιαίτερο ρόλο και συμμετοχή στην Επανάσταση, ήταν οι δικηγόροι· αυτοί όμως δεν ήταν οι μόνοι. Σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, κυρίως της νεολαίας, κατατάχθηκαν σε εθελοντικά σώματα και πήραν ενεργό μέρος στα γεγονότα και τις συγκρούσεις.

Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης έλαβαν χώρα και ιστορίες «αίματος». Από τη μια μεριά έχουμε το αίμα που ενώνει και που ισχυροποιεί, μέσω της συγγένειας, κυρίως όμως μέσω των αδελφοποιήσεων που πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια της εξέγερσης, και από την άλλη το αίμα που χωρίζει, «το χυθέν αίμα» των επαναστατών, που έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω απονομιμοποίηση του καθεστώτος αλλά και του ίδιου του Όθωνα.

Διοικητικά το Ναύπλιο υπαγόταν στον ομώνυμο Δήμο (Ναυπλιέων), που σχηματίστηκε το 1840. Ειδικότερα, με το Βασιλικό Διάταγμα της 30ής Αυγούστου / 11ης Σεπτεμβρίου του 1840 (Φ.Ε.Κ. 22) «Περί συγχωνεύσεως των Δήμων της Επαρχίας Ναυπλίας» συγχωνεύτηκαν ο Δήμος Ναυπλίας (Ναυπλιέων) με τον Δήμο Τυρνθίδος και με ένα τμήμα του Δήμου Ασίνης, οι οποίοι είχαν αρχικά συσταθεί το 1834.³

Ο Δήμος Ναυπλιέων υπαγόταν στην Επαρχία Ναυπλίας, η οποία αποτελούνταν από τους παρακάτω δήμους: Ναυπλιέων, Μηδείας, Επιδaurίων και Μινώας. Τέλος, σημειώνουμε ότι η Επαρχία Ναυπλίας, με πληθυσμό 15.537 κατοίκους το 1861, ήταν μία –η μικρότερη σε πληθυσμό– από τις πέντε επαρχίες του Νομού Αργολιδοκορινθίας.⁴

2. Παραπέμπουμε εδώ στις απόψεις του Πωλ Βιριλιό για το θέμα της ταχύτητας. Βλ. Π. Βιριλιό, *Καθαρός πόλεμος. Μια συζήτηση με τον Sylvere Lotringer*, μτφρ. Αθανάσιος Δρατζίδης, εκδ. Νησίδες, χ.τ. 2003, σ. 48-50.

3. Ελευθέριος Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος, 1833-1912*, Υπουργείο Εσωτερικών – Τ.Ε.Δ.Κ. Νομού Αργολίδας, Αθήνα 1993, σ. 259.

4. Οι υπόλοιπες επαρχίες είναι οι εξής: Αργους (με 20.724 κατοίκους), Κορινθίας (με 37.409 κατοίκους), Σπετζών και Ερμιονίδος (με 19.579 κατοίκους), και Ύδρας και Τροιζηνίας (με 19.661 κατοίκους). Βλ. Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος*.

Ο χώρος

Ποια ήταν η «οργάνωση του χώρου» την εποχή της εξέγερσης; Στις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου,⁵ αλλά και στην περιγραφή –κατά τη διάρκεια της εξέγερσης– των γεγονότων από έναν ανώνυμο Ναυπλιέα, καταγράφεται μια τριμερής διάκριση του χώρου του Δήμου Ναυπλιέων: υπάρχουν η πόλη, τα προάστια και τα χωριά του Δήμου.⁶ Γίνεται επίσης αναφορά στην «εξοχήν». Λίγο έξω από την πόλη, λοιπόν, στην «εξοχή», βρίσκονταν κάποιες κατοικίες, με χαρακτηριστική περίπτωση εκείνη του Ζυμβρακάκη.⁷

Η Πρόνοια, που βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από την πόλη, χαρακτηρίζεται ρητά ως προάστιο.⁸ Ο ανώνυμος Ναυπλιεύς αναφερόμενος στην τύχη των «μη συμμερισθέντων το κίνημα» αξιωματικών σημειώνει ότι αυτοί «εξήλθον της πόλεως και διέμενον εις Πρόνοιαν, Προάστειον, αντί να απομακρυνθώσιν εις άλλο μέρος».⁹

Το Ναύπλιο, ως πόλη, οριοθετείται στο πολεοδομικό συγκρότημα που βρίσκεται εντός των τειχών. Όρια της πόλης θεωρούνται τα τείχη και η θάλασσα. Η αντίθεση εντός/εκτός πόλης φαίνεται να είναι εμπεδωμένη. Έτσι, σε κάποιο σημείο της αφήγησής του, ο ανώνυμος Ναυπλιεύς αναφέρει ότι την πρώτη νύκτα της εξέγερσης ο Ζυμβρακάκης «ευρέθη εκτός του Ναυπλίου, εις την εξοχήν του, όπου οικογενειακώς κατώκει».¹⁰ Επίσης, σε κάποιο άλλο σημείο σημειώνει ότι ενόψει της Αποκρίας διάφορες οικογένειες καθημερινά έστελναν φαγητά και γλυκίσματα «προς τους εκτός του Ναυπλίου μένοντες αξιωματικούς».¹¹

Το Μπούρτζι, αν και εκτός των τειχών, θεωρείται τμήμα της πόλης. Ως ανήκοντα στην πόλη, παρά το γεγονός ότι βρίσκονται εκτός των τειχών της, θεωρούνται και τα δύο κάστρα, το Παλαμήδι και η Ακροναυπλία, που διαδρα-

Πληθυσμός τους έτους 1861, μέρος δεύτερον, Πίνακες, εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1862, σ. 3.

5. Βλ. την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου της 13ης Απριλίου 1862 στα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδος, ΔΗΜ.Ι.1/Β.01.10 (Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων).

6. Μπορούμε, ωστόσο, να κάνουμε λόγο και για διμερή διάκριση: από την μία πλευρά βρίσκεται η πόλη και τα προάστια της και από την άλλη τα χωριά (καθώς το προάστιο βρίσκεται πολύ κοντά στην πόλη και εξαρτάται εν πολλοίς άμεσα από αυτή).

7. «Τον μύλον παρέδωκαν εις το πυρ οι Κυβερνητικοί, άμα κατέλαβον αυτόν ως και την απέναντι του Ναυπλίου οικίαν του Ζυμβρακάκη και άλλας οικίας εξοχής διαφόρων πολιτών του Ναυπλίου». Βλ. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής επανάστασεως της πρώτης Φεβρουαρίου 1862, υφ' ενός Ναυπλιέως*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1862, σ. 39.

8. Βλ. την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου της 13ης Απριλίου του 1862, ό.π.

9. Ανώνυμος, ό.π., σ. 14.

10. Στο ίδιο, σ. 10.

11. Στο ίδιο, σ. 28.

μάτισαν πολύ σημαντικό ρόλο στη διάρκεια των γεγονότων της εξέγερσης. Δεν είναι όμως μόνο τα κάστρα αλλά και η πολεοδομική μορφή της πόλης, η περιτείχσή της, η εγγύτητα σε αυτά, που παρέχουν τη δυνατότητα για την οργάνωση και την επιτυχία μιας εξέγερσης. Ο Μηλιαράκης είκοσι και πλέον χρόνια μετά την εξέγερση αποτιμώντας συνολικότερα τα πράγματα παρατηρεί ότι το πλεονέκτημα του Ναυπλίου δεν βρίσκεται στη γεωγραφική του θέση: «Το Ναύπλιον είναι πόλις οχυρά. Εις τούτο δε και μόνον οφείλει την ύπαρξιν αυτής εν τη ιστορία του Ελληνικού Έθνους και ουχί εις την γεωγραφικήν αυτής θέσιν».¹² Εξάλλου, και το Άργος έχει κάστρο, πλην όμως η εκτεταμένη και ανοικτή μορφή της πόλης, η απουσία τειχών, η απόστασή της από το κάστρο, δεν παρέχει σ' αυτό τη δυνατότητα άμυνας, κάτι που άλλωστε επιβεβαιώθηκε και από τα γεγονότα της εξέγερσης του 1862.

Τα δύο κάστρα, Παλαμήδι και Ακροναυπλία, και σε δεύτερη μοίρα το Μπούρτζι επιτελούν λειτουργίες του κράτους. Σε αυτά υπηρετεί τμήμα του στρατού, χρησιμοποιούνται όμως και ως χώροι εγκλεισμού, απομόνωσης και τιμωρίας (φυλακές, χώροι κράτησης).

Η διάκριση μεταξύ της πόλης και των φρουρίων της είναι επίσης παρούσα. Ο Ανώνυμος περιγράφοντας την πρώτη νύκτα της εξέγερσης σημειώνει ότι «ο εν Ακροναυπλία μετά του Αρτέμη και λοιπών ευρισκόμενος στρατός ανταποκρίνεται εκτελών τα αυτά και μετ' ου πολύ κατέρχεται εις την πόλιν».¹³ Επίσης, ο ίδιος αναφέρει στη συνέχεια ότι «οι Επαναστάται έγιναν εν ριπή οφθαλμού κύριοι της πόλεως και της ακροναυπλίας».¹⁴

Στα όρια της πόλης, «προ των πυλών της πόλεως», υπήρχε η «πλατεία των Στρατιωτικών Γυμνασίων».¹⁵ Εκεί έγινε και η παράδοση της πόλης μετά την καταστολή της Επανάστασης. Στην περιγραφή της παράδοσης από τον Ανώνυμο εμφανίζεται η διάκριση εντός/εκτός πόλης, όπως και η αντίληψη περί των φρουρίων, τα οποία ανήκουν στην πόλη. Οι εξεγερμένοι, μάλιστα, υποχρεώθηκαν ως ηττημένοι, σε μια πράξη συμβολική, να βγουν από την πόλη, προκειμένου να την παραδώσουν στους νικητές:

Την πρωίαν της επιούσης 8ης Απριλίου ο στρατηγός Χαν γνωστοποίησε προς τους ανωτέρω δύο ταγματάρχας δι' εγγράφου ότι η είσοδος του Κυβερνητικού στρατού θέλει γίνει κατά την 12ην ώραν και ότι άπαντα η φρουρά μετά των αξιωματικών οφείλουν να εξέλθουν της πόλεως και να παραμείνωσιν προ των πυλών αυτής την εμφάνισίν του, όπερ και εγένετο

12. Αντώνιος Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, Αθήναι 1886, σ. 71.

13. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 10.

14. Στο ίδιο, σ. 11.

15. Στο ίδιο, σ. 38.

κατά την 11ην ώρα π.μ. παραταχθέντος του στρατού εις την πλατείαν των στρατιωτικών γυμνασίων, ένθα ίσταντο και οι αξιωματικοί.

Περί την 12ην ώρα ο στρατός της Κυβερνήσεως φθάνει εις την ανωτέρω πλατείαν, προπορευομένου του στρατηγού Χαν μετά του επιτελείου του, και πλησιάσας προς τον στρατόν του Ναυπλίου απέτεινεν αυτόν διά του υπασπιστού Καρνάλη επιπληκτικήν και συνάμα και νουθετικήν προσολιάν, την οποίαν διά να απαγγείλη ο ρηθείς λοχαγός, ζητών να καταστήση την φωνήν του βροντωδεστέραν, παρ' ολίγον να πνιγή.

Μετά ταύτα ο στρατηγός Χαν αποτανθείς προς τον ταγματάρχην Μανολάκην διατάττει αυτόν να οδηγήση τον υποταχθέντα στρατόν εις Τίρυνθον όπου να μένη περιμένων τας περαιτέρω διαταγάς. Ούτος δε μετά του Κυβερνητικού στρατού εισήλθεν εις την πόλιν και κατέλαβε πάντα τα φρούρια αυτής, δους πέρας εις την πολυθρύλλητον ταύτην Ναυπλιακήν υπόθεσιν.¹⁶

Ένα άλλο στοιχείο του χώρου, στο οποίο γίνεται αναφορά σε διάφορες περιστάσεις, είναι ο «λιμήν Ναυπλίας»,¹⁷ ή «ο Ναυπλιακός λιμήν».¹⁸ Το λιμάνι και η θάλασσα που περιβάλλει την πόλη, έχουν και αυτά τη σημασία τους, ιδιαίτερα σε κάποιες χρονικές στιγμές της εξέγερσης. Στο λιμάνι προσεγγίζουν τα πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων, προκειμένου να μεταφέρουν μακριά τους μη αμνηστευθέντες, οι οποίοι σε αυτά, άλλωστε, τα πλοία εν τέλει επιβιβάστηκαν. Μέσω θαλάσσης, επίσης, μετακινήθηκαν οι κάτοικοι, ιδίως τα γυναικόπαιδα, στην παραλία του Τημενίου (Νέας Κίου), στους Μύλους και στο Κιβέρι, και από εκεί οδικώς στο Άργος, στην τελευταία φάση της Επανάστασης.¹⁹ Ως προς το στρατιωτικό σκέλος, η θάλασσα χρησιμοποιήθηκε σε μικρό βαθμό από τους εξεγερμένους. Σημειώνουμε εν προκειμένω τη μετασκευή μιας λέμβου σε πλωτό κανόνι, το οποίο χρησιμοποιήθηκε από τους επαναστάτες.

Εντός πόλης

Μέσα στην πόλη μνημονεύονται ορισμένοι δημόσιοι χώροι και δημόσια κτήρια, όπως η *Πλατεία Συντάγματος*, το *Δημοτικό κατάστημα*, όπου συνεδριάζει το Δημοτικό Συμβούλιο και το κτήριο του *Οπλοστασίου*.

Η Πλατεία Συντάγματος αποτέλεσε τον δημόσιο χώρο που επιλέχθηκε για τη συγκέντρωση των εξεγερμένων στρατιωτικών, η οποία έγινε με την έναρξη της εξέγερσης, την 3η πρωινή της 1ης Φεβρουαρίου.²⁰ Εκεί, επίσης, μία ημέρα μετά, κατά τη διάρκεια μιας άλλης συγκέντρωσης, έγινε και η ορκωμοσία

16. Στο ίδιο, σ. 65.

17. Στο ίδιο, σ. 11.

18. Στο ίδιο, σ. 54.

19. Στο ίδιο, σ. 58-59.

20. Στο ίδιο, σ. 10.

των εξεγερμένων στρατιωτών και του Αργείου Δ. Τσόκλη.²¹ Στην Πλατεία Συντάγματος βρίσκονταν και η κατοικία του αρχηγού της εξέγερσης Αρτέμη Μίχου,²² καθώς και εκείνη της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου.

Το κτήριο του Οπλοστασίου βρισκόταν κοντά στη θάλασσα²³ και αποτελούσε την έδρα ενός λόχου. Εντός του Οπλοστασίου υπήρχε και αποθήκη πολεμοφοδίων.²⁴

Εντός της πόλης μνημονεύονται, επίσης, ορισμένες *εκκλησίες*, όπως εκείνη του Αγίου Γεωργίου και η «Παναγίτσα» στην Ακροναυπλία. Στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, στις 27 Φεβρουαρίου 1862, έγινε δοξολογία με αφορμή τις αδελφοποιήσεις που έγιναν μεταξύ υπαξιωματικών και πολιτών.²⁵ Η Παναγίτσα στην Ακροναυπλία χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο των νεκρών εξεγερμένων, σε μια απόπειρα «κατασκευής» της μνήμης της εξέγερσης.

Αναφέρεται, επίσης, το *Δημοτικό Σχολείο Ναυπλίου*, εντός του οποίου συνεδρίασαν αρκετές φορές οι πρωταγωνιστές των εξεγερμένων.²⁶ Μνημονεύονται, ακόμα, το *Νομαρχιακό Κατάστημα*, έδρα του νομάρχη,²⁷ καθώς επίσης και το Υποκατάστημα της Τραπέζης και του Δημοσίου Ταμείου.²⁸

Τέλος, μνημονεύονται ορισμένες *κατοικίες* πρωταγωνιστών (εξεγερμένων αλλά και «κυβερνητικών»). Εκτός αυτών της Παπαλεξοπούλου και του Αρτέμη Μίχου, γίνεται αναφορά στην κατοικία του εφέτη Πετιμεζά αλλά και σε αυτή του νομάρχη.²⁹ Σε άλλα σπίτια της πόλης διέμεναν οικογένειες αξιωματικών που υπηρετούσαν στο Ναύπλιο.

Στην πόλη στεγάζονταν και τα δικαστήρια της εποχής, το Ειρηνοδικείο, το Πρωτοδικείο, το Εμποροδικείο και το Εφετείο. Τα κτήρια όμως αυτά δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν στη διάρκεια της εξέγερσης. Υπήρχαν, τέλος, τα κτήρια στα οποία στεγάζονταν τα προξενεία των τριών Μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας), του Βελγίου και της Αυστρίας.

Εκτός πόλης

Έξω από την πόλη βρίσκεται το προάστιο της *Πρόνοιας* και η *Άρια*. Η Πρό-

21. Στο ίδιο, σ. 15.

22. Στην οικία του Μίχου έγιναν ορισμένες συσκέψεις στη διάρκεια της εξέγερσης. Βλ. στο ίδιο, σ. 46.

23. Εκεί που σήμερα βρίσκονται τα κτήρια των Λυκείων και του Α' Δημοτικού Σχολείου.

24. Ανώνυμος, ό.π., σ. 44.

25. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, 28 Φεβρουαρίου 1862.

26. Ανώνυμος, ό.π., σ. 51, 54.

27. Στο ίδιο, σ. 8.

28. Στο ίδιο, σ. 11.

29. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού*, τ. Β', Αθήναι 1892, σ. 128.

νοια κατοικούνταν κυρίως από Κρητικούς, οι οποίοι, μαζί με αυτούς του Ναυπλίου και του Δήμου Μινώας, συμμετείχαν ενεργά στην Επανάσταση, υπό την αρχηγία του δασκάλου Εμμανουήλ Παπαδάκη.³⁰ Στην Πρόνοια υπήρχε, μεταξύ άλλων, η οικία Βαφιαδάκη, «η ωραιότερα του προαστίου τούτου οικία», που πυρπολήθηκε από τους κυβερνητικούς.³¹

Η Άρια θεωρούνταν περιοχή στρατηγικής σημασίας, επειδή εκεί υπήρχε η *πηγή/υδραγωγείο*, απ' όπου υδρευόταν η πόλη.

Οι περισσότεροι από τους χώρους που μνημονεύονται εκτός πόλης, σχετίζονται με οχυρώσεις, χώρους στρατοπέδευσης ή τόπους μαχών. Είναι αναμενόμενο ότι οι λόφοι και γενικώς τα κτίσματα που προσέφεραν τη δυνατότητα οχυρώσεων, επιλέγονταν από τους εμπολέμους. Δύο από αυτά, ο *Μύλος του Ταμπακόπουλου* και ο *λόφος του Προφήτη Ηλία*, είχαν καταληφθεί και οχυρωθεί από τους εξεγερμένους. Ο Μύλος του Ταμπακόπουλου βρισκόταν δίπλα από τον δρόμο που συνέδεε το Άργος με το Ναύπλιο. Χρησιμοποιήθηκε από τους εξεγερμένους στις μάχες εναντίον των κυβερνητικών. Πυρπολήθηκε από τους κυβερνητικούς μετά την κατάληψή του, την 1η Μαρτίου 1862. Ο λόφος του Προφήτη Ηλία δεσπόζει στον χώρο μεταξύ Ναυπλίου και Άργους, ευρισκόμενος και αυτός πλησίον του δρόμου που συνέδεε –και εξακολουθεί να συνδέει– το Ναύπλιο με την Τίρυνθα και το Άργος, σε μικρή απόσταση από τον Μύλο του Ταμπακόπουλου.

Εκτός από τον λόφο του Προφήτη Ηλία μνημονεύονται επίσης ο *λόφος Παπαφενά*,³² ο *λόφος του Ροδίου*³³ και διάφοροι άλλοι –χωρίς ονομασία– λόφοι της Άριας και της ευρύτερης περιοχής.³⁴

Έξω από την πόλη μνημονεύονται επίσης η περιοχή της *Γλυκιάς*, όπου είχαν στρατοπεδέψει οι Λάκωνες εθελοντές υπό τον Πέτρο Μαυρομιχάλη, το *περιβόλι Ροδίου*,³⁵ το *πεδίο του Πολυγώνου*, η *Αγία Μονή*, η *Αγία Παρασκευή*³⁶ και ο *ναός του Ευαγγελισμού* της Πρόνοιας.³⁷

Αναφορά γίνεται επίσης στο *στρατιωτικόν κατάστημα του Ιπποφορβείου*, που βρισκόταν «εις την απέναντι του Ναυπλίου παραλίαν»,³⁸ προφανώς στην παραλία της Νέας Κίου.

Αρκετές αναφορές υπάρχουν στη *Σχολή της Τίρυνθος*, δεδομένου ότι εκεί

30. Στο *ίδιο*, σ. 143.

31. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 40.

32. Στο *ίδιο*, σ. 26, 36, 37 και Επ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 144.

33. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 33.

34. Στο *ίδιο*, σ. 23.

35. Στο *ίδιο*, σ. 35 και Επ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 143.

36. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 33.

37. Στο *ίδιο*, σ. 33.

38. Στο *ίδιο*, σ. 18.

είχε στρατοπεδεύει, ήδη από το τέλος της πρώτης εβδομάδας της εξέγερσης, ο κυβερνητικός στρατός υπό τον Χαν.³⁹

Σύμβολο της εξουσίας του Όθωνα ήταν η περιοχή των αποβατηρίων, η περιοχή δηλαδή της παραλίας, όπου αποβιβάστηκε για πρώτη φορά, ερχόμενος διά θαλάσσης, στο Ναύπλιο ο Όθωνας. Εκεί κάθε χρόνο εορτάζονταν την 25η Ιανουαρίου τα αποβατήρια. Με ιδιαίτερο τρόπο είχε εορταστεί η επέτειος της εικοσιπενταετίας από την άφιξη του Όθωνα. Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης δεν υπάρχουν αναφορές στην περιοχή των αποβατηρίων.

Οι άνθρωποι

Ως προς τον πληθυσμό, ολόκληρη η Επαρχία Ναυπλίας το 1861 είχε 15.537 κατοίκους, από τους οποίους 8.678 ήταν άνδρες και 6.859 γυναίκες.⁴⁰ Στον Δήμο Ναυπλιέων ο αριθμός των δημοτών ήταν 5.414, των «ετεροδημοτών» 3.112, των «Ελλήνων μη καταγεγραμμένων» 128 και των «αλλοδαπών» 88.

Ο Δήμος συνολικά το 1848 είχε 7.570 κατοίκους. Γνώρισε μια σχετική μείωση του πληθυσμού μέχρι και το 1856, όταν εμφανίζεται να έχει 7.096 κατοίκους, ενώ το 1861 είχε πληθυσμό 9.791 κατοίκους.

Η πόλη του Ναυπλίου είχε το 1856 μόλις 4.260 κατοίκους, ενώ το 1861 είχε 6.024.⁴¹ Το 1861 έχουν καταγραφεί στην πόλη 819 οικογένειες και 500 οικίες.⁴² Πιθανολογούμε βάσιμα ότι οι περισσότεροι από τους 3.112 ετεροδημότες του Δήμου κατοικούσαν στην πόλη.

Εκτός από τους παραπάνω θα πρέπει να υπολογίσουμε τους ανθρώπους του στρατού (αξιωματικούς και στρατιώτες που δεν είχαν πιθανώς απογραφεί το 1861, και τους αξιωματικούς που βρίσκονταν σε απομόνωση), καθώς επίσης και τους έγκλειστους των φυλακών, τους κατάδικους και τους υπόδικους, και, τέλος, τους μαθητές, ιδίως του Γυμνασίου, που προέρχονταν από άλλες περιοχές.

Επαγγέλματα

Σύμφωνα με την απογραφή του 1861, στον Δήμο Ναυπλιέων είχαν καταγραφεί 49 «κτηματίαι», 706 «βιομήχανοι», 535 «γεωργοί», 379 «ποιμένες», 167 «εργάται», 336 «υπηρέται», 34 «αγωγιάται», 11 «μικρέμποροι», 92 «μεγαλέμποροι», 1 ναυτικός «του Βασιλικού», 86 ναυτικοί «του Εμπορικού», 126

39. Γεώργιος Π. Κρέμος, *Νεωτάτη Γενική Ιστορία*, τ. Δ', Αθήναι 1890, σ. 1143.

40. Γραφείον Δημοσίας Οικονομίας, *Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1861*, εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1862, σ. 3.

41. Στο *ίδιο*, σ. ιδ'. Την ίδια χρονιά η Αθήνα είχε 41.298 κατοίκους, η Ερμούπολη 18.511, η Πάτρα 18.342, η Τρίπολη 7.441, η Καλαμάτα 6.292, το Μεσολόγγι 6.059, η Λαμία 4.685, η Χαλκίδα 4.585 και η Σπάρτη 2.024. Βλ. στο *ίδιο*, σ. ιδ'.

42. Στο *ίδιο*, σ. 97.

«δημόσιοι υπάλληλοι», 17 «δημοτικοί υπάλληλοι», 17 «διδάσκαλοι», 32 «δικηγόροι», 4 «ιατροί», 5 «φαρμακοποιοί» και 3 «μαίαι». ⁴³ Αντίστοιχα, στην πόλη τα επαγγέλματα είχαν ως εξής: 363 «βιομήχανοι», 87 «έμποροι», 103 «υπάλληλοι», 53 «επιστήμονες» και 12 «κληρικοί». ⁴⁴

Το 1861 είχαν επίσης απογραφεί στο Ναύπλιο 1.032 «στρατιωτικοί και αποδημούντες ναυτικοί». ⁴⁵ Στην ίδια απογραφή του 1861 αναφέρεται ότι ο αριθμός των στρατιωτικών «εξαχθέντων εκ των ειδικών καταστάσεων» στον Νομό Αργολίδος και Κορινθίας ανερχόταν στους 1.412, όμως η συντριπτική πλειονότητα αυτών υπηρετούσε στο Ναύπλιο.

Οι δικηγόροι

Στην απογραφή του 1861 έχουν καταγραφεί στον Νομό Αργολιδοκορινθίας 47 δικηγόροι. Ειδικότερα, 32 είχαν έδρα τον Δήμο Ναυπλιέων, 3 τον Δήμο Αργείων, 2 τον Δήμο Μηδείας, 7 τον Δήμο Κορίνθου και ένας τον Δήμο Κρανιδίου. Ο αριθμός αυτός των 32 δικηγόρων του Ναυπλίου ήταν αρκετά μεγάλος, δεδομένου ότι σε ολόκληρη τη χώρα υπήρχαν 394 δικηγόροι· δηλαδή το 1/10 περίπου των δικηγόρων της χώρας υπηρετούσε στο Ναύπλιο.

Αν συσχετίσουμε τον πληθυσμό του Ναυπλίου με τον αντίστοιχο άλλων πόλεων/πρωτευουσών, θα διαπιστώσουμε ότι είχε περίπου τον ίδιο πληθυσμό με το Μεσολόγγι και την Καλαμάτα, μεγαλύτερο από εκείνον της Χαλκίδας και της Λαμίας και σαφώς μεγαλύτερο από τον πληθυσμό της Σπάρτης. Είχε όμως μικρότερο πληθυσμό από αυτόν της Τρίπολης και κατά πολύ μικρότερο από αυτόν της Πάτρας και της Ερμούπολης. Αν συγκρίνουμε, ωστόσο, τον πληθυσμό της πόλης του Ναυπλίου με τον αντίστοιχο των υπόλοιπων πόλεων του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας, θα διαπιστώσουμε ότι το Ναύπλιο βρίσκεται στην 5η θέση. Πρώτη πόλη του Νομού –σε πληθυσμό– ήταν οι Σπέτσες με 9.843 κατοίκους, δεύτερη η Ύδρα με 9.592, τρίτη το Άργος με 9.157 και τέταρτη το Κρανίδι με 6.639 κατοίκους. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι το 1862 το Ναύπλιο δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα ως προς το πληθυσμιακό του μέγεθος.

Παρουσιάζει μήπως η κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού κάποια ιδιαιτερότητα; Τα αστικά στρώματα γενικά, σε επίπεδο ποσοστού σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού, δεν υπερείχαν αριθμητικά, συγκρινόμενα με άλλες ελληνικές πόλεις. Μάλιστα, υπολείπονταν κατά πολύ άλλων πόλεων, π.χ. της Ερμούπολης και της Πάτρας. Οι παράγοντες που επηρέασαν άμεσα ή έμμεσα τον αντιπολιτευτικό πόλο και την εξέγερση ήταν οι ακόλουθοι:

— Η παρουσία του στρατού: Στην πόλη υπήρχε, όπως προαναφέραμε, πο-

43. Στο ίδιο, σ. 80-81.

44. Στο ίδιο, σ. 97.

45. Στο ίδιο, σ. 97.

- λυάριθμος στρατός. Εδώ όμως θα πρέπει να λάβουμε υπόψη κυρίως την παρουσία αξιωματικών με ειδικό συμβολικό και ιστορικό βάρος και με μεγάλη εμπειρία, όπως ο αντισυνταγματάρχης Αρτέμης Μίχου, ο αντισυνταγματάρχης Πάνος Κορωναίος και ο υπολοχαγός Δημήτριος Γρίβας. Υπήρχαν και άλλοι σημαντικοί αξιωματικοί την εποχή εκείνη στο Ναύπλιο: ο Ζυμβρακάκης, ο υπίλαρχος Χ. Γρίβας-Γαρδικιώτης, ο ταγματάρχης Ιωάννης Εμμανουλάκης (ή Μανολάκης), ο υπολοχαγός Χρήστος Κατσιογιάννης, ο ταγματάρχης Θ. Κυδωνάκης, ο ίλαρχος Παραμυθιώτης, ο λοχαγός του Μηχανικού Γρηγόριος Πετιμεζάς, ο υπίλαρχος Τριτάκης κ.ά.
- Η παρουσία των πολιτικών και ποινικών καταδίκων: Οι ευρισκόμενοι σε απομόνωση αξιωματικοί πρωταγωνίστησαν στην εξέγερση. Συνέβαλαν όμως ως μάχιμοι εθελοντές και οι πολυάριθμοι ποινικοί κρατούμενοι.
 - Οι Κρητικοί της Πρόνοιας, του Δήμου Μινώας και της πόλης του Ναυπλίου: Δυσανεστημένοι από τον Όθωνα συγκρότησαν υπό τον Παπαδάκη, δάσκαλο στο επάγγελμα, δικό τους σώμα.
 - Οι εθελοντές από την Αθήνα και από άλλες περιοχές: Στο Ναύπλιο κατέφθασαν άτομα, νεαρά κυρίως, με διάθεση, ενθουσιασμό και γνώσεις, όπως οι Φλογαΐτης, Γεννάδης, Γονατάς, Κορωναίος κ.ά.

Συμπερασματικά, ο πληθυσμός της πόλης το 1862 παρουσιάζει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία, υπό προϋποθέσεις, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν καταλυτικά στις πολιτικές εξελίξεις, όπως άλλωστε και έγινε. Ως ένα τέτοιο βασικό στοιχείο θεωρούμε τον μεγάλο αριθμό των αξιωματικών και του στρατού. Επίσης, σημαντικό υπήρξε ο μεγάλος αριθμός των καταδίκων και υποδίκων, οι οποίοι αποτελούσαν, όπως άλλωστε αποδείχθηκε και από τα ίδια τα γεγονότα, μια ομάδα «ετοιμοπόλεμων» ανδρών έτοιμη να στραφεί κατά της κυβέρνησης. Οι δικηγόροι αποτέλεσαν μια ειδική κατηγορία, δεδομένου ότι ανέλαβαν, σε ένα μεγάλο βαθμό, να διεκπεραιώσουν την πολιτική αντιπαράθεση με το καθεστώς. Μπορεί, επίσης, να συνέβαλε και ο ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός των ετεροδημοτών. Αντίθετα, θεωρούμε ότι δεν αποτέλεσε ιδιαίτερο παράγοντα το μέγεθος του πληθυσμού της πόλης, ειδικότερα εκείνο των αστικών στρωμάτων.

Οι θεσμοί

Αναφέραμε ήδη ότι το Ναύπλιο, ως πρωτεύουσα του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας, αποτελούσε την έδρα του νομάρχη και στην πόλη λειτουργούσε Ειρηνοδικείο, Πρωτοδικείο, Εμποροδικείο, Εφετείο⁴⁶ και Χωροφυλακή. Εκτός από τα δημοτικά σχολεία, στο Ναύπλιο λειτουργεί από το 1833 Γυμνά-

46. Π. Καρολίδης, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τ. Ε', Αθήνα 1926, σ. 242, απ' όπου πληροφορούμαστε ότι με Β.Δ. το 1861 ιδρύθηκαν, ύστερα από εκείνο των Αθηνών, δύο νέα Εφετεία, του Ναυπλίου και των Πατρών.

σιο, όπου φοιτούν μαθητές από διάφορες περιοχές του Νομού, αλλά και εκτός αυτού. Είναι ένα από τα έντεκα Γυμνάσια που λειτουργούσαν εκείνη την εποχή στην Ελλάδα. Η λειτουργία του Γυμνασίου δίνει στο Ναύπλιο την εικόνα μιας μαθητούπολης. Το 1861 είχαν καταγραφεί στον Δήμο Ναυπλιέων 508 μαθητές και 150 μαθήτριες.⁴⁷ Αντίστοιχα, στην πόλη του Ναυπλίου οι μαθητές ήταν συνολικά 510.⁴⁸ Επομένως, έξω από την πόλη, στους υπόλοιπους οικισμούς του Δήμου, φοιτούσαν 148 μαθητές. Σημειώνουμε, τέλος, ότι το 1861 είχαν εισαχθεί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 201 νέοι φοιτητές, εκ των οποίων οι 31 προέρχονταν από το Γυμνάσιο του Ναυπλίου.⁴⁹

Στην πόλη και στα κάστρα έδρευε πολυάριθμος στρατός. Υπήρχαν, επίσης, φυλακές, όπου βρίσκονταν έγκλειστοι περίπου 600 άτομα.

Με την έναρξη της Επανάστασης όλοι οι θεσμοί του κράτους (νομάρχης, Χωροφυλακή, δικαστήρια, στρατός) «παρέλυσαν», ο νομάρχης συνελήφθη και η Χωροφυλακή τέθηκε στο περιθώριο. Καθήκοντα ανώτατου «άρχοντα» στην πόλη φαίνεται ότι άσκησε ο επικεφαλής των επαναστατών Αρτέμης Μίχου. Αυτός συγκαλούσε τα διάφορα συμβούλια στις κρίσιμες φάσεις του αγώνα. Το καθήκον της φύλαξης της πόλης είχαν αναλάβει οι ίδιοι οι εξεγερμένοι.

Η συμμετοχή των πολιτών

Η συμμετοχή των πολιτών συνάγεται από τη μαρτυρία του ανώνυμου Ναυπλιέως και την εφημερίδα *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αλλά και από άλλες έμμεσες μαρτυρίες. Εξ αρχής είναι φανερό ότι ο ένας πόλος, οι πολίτες, επιζητούν την παρουσία και τη συμμετοχή του άλλου πόλου, του στρατού, και αντίστροφα. Οι πρωτεργάτες της εξέγερσης, που υπηρετούν στον στρατό, είναι φανερό ότι αρκετές ημέρες πριν από την έναρξη της εξέγερσης είχαν προσυνεννοηθεί με κάποιους πολίτες. Αυτή η συνεργασία συνεχίστηκε, με μετατοπίσεις αλλά και εντάσεις, σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης. Ακόμη και στις πολύ δύσκολες στιγμές, όταν εμφανίστηκαν ακόμη και σοβαρές εντάσεις, δεν υπήρξε σε καμιά περίπτωση διάσπαση των πολιτών και του στρατού. Αντίθετα, στις προσωρινές ομάδες που συγκροτήθηκαν, συμμετείχαν τόσο πολίτες όσο και στρατιωτικοί.

Ένα πρώτο ερώτημα, στο ζήτημα αυτό, αφορά στον αριθμό των πολιτών,

47. Στο ίδιο, σ. 80-81.

48. Στο ίδιο, σ. 97.

49. Οι υπόλοιποι φοιτητές του Πανεπιστημίου προέρχονταν από τα εξής Γυμνάσια: 23 από το Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών, 19 από το Β΄ Γυμνάσιο Αθηνών, 13 από το Γυμνάσιο Πατρών, 14 από το Γυμνάσιο Λαμίας, 17 από το Γυμνάσιο Τριπόλεως, 11 από το Γυμνάσιο Σύρου και 3 από τη Ριζάρειο Σχολή. Βλ. *Πανδώρα*, τ. 11, αρ. 261 (1861), σ. 504. Στο άρθρο αυτό, με τίτλο «Οθώνειον Πανεπιστήμιον», παρατίθενται τα στοιχεία που ανακοίνωσε ο απερχόμενος πρύτανης του Πανεπιστημίου Π. Οικονομίδης.

πέραν των στρατιωτικών, που γνώριζαν και προετοιμάζαν το σχέδιο της εξέγερσης. Πιθανολογούμε ότι γνώση του εγχειρήματος είχε ένας πολύ μικρός αριθμός πολιτών. Γνώστες ήταν ο εφέτης Πετιμεζάς, οι δικηγόροι Δημητριάδης, Αντωνόπουλος και Παπαζαφειρόπουλος, και ο πρωτοδίκης Μαυρομιχάλης, οι οποίοι αποτέλεσαν τα πέντε μέλη της πρώτης προσωρινής Επιτροπής, καθώς και ο Ζαβιτσάνος.⁵⁰ Πιθανώς το εγχείρημα γνώριζαν, επίσης, ο δήμαρχος και η Παπαλεξοπούλου.⁵¹

Από την πρώτη όμως στιγμή, με το άκουσμα της εξέγερσης, οι πολίτες του Ναυπλίου συμμετείχαν σε αυτήν. Έτσι, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, το ξημέρωμα της 1ης Φεβρουαρίου οι επαναστάτες στρατιωτικοί «παιανίζουν της μουσικής των δύο ταγμάτων περιέτρεχον τας οδούς της πόλεως μετά των πολιτών και άλλων αόπλων, ζητωκραυγάζοντες υπέρ του έθνους».⁵² Στο ίδιο μήκος κύματος ο Γ. Κρέμος αναφέρει τα εξής: «περί δε την τρίτην ώραν της πρωίας εν τη πλατεία του Ναυπλίου κατελθόντος του επανεστηκότος τάγματος, πάντες, στρατός και λαός υπό την μουσικήν ανακρούουσιν εθνικά άσματα και εν εξάλλω ενθουσιασμό ύψωσαν την σημαίαν της επαναστάσεως υπέρ του συντάγματος».⁵³ Και αλλού: «Μετά δ' ενθουσιώδη λόγον του απολυθέντος τη προτεραία Πάνου Κορωναίου και του δικηγόρου Αντωνοπούλου στρατός και λαός εν αδελφική ομονοία ετράπησαν εις παρασκευάς κατά πάσης προσβολής της εν Αθήναις Κυβερνήσεως».⁵⁴

Στο Ναύπλιο όμως από την αρχή της εξέγερσης είχε φθάσει και μια ομάδα εθελοντών από την Αθήνα. Από αυτούς κατονομάζονται οι Γεννάδης,⁵⁵ Γονατάς και Κορωναίος, ο αδελφός του Πάνου Κορωναίου, οι οποίοι συμμετείχαν στον *λόχο των εθελοντών*.⁵⁶ Από τους εθελοντές που έφθασαν από την Αθήνα στο Ναύπλιο, ξεχωριστή περίπτωση αποτέλεσε ο Θεόδωρος Φλογαίτης.

Εθελοντές όμως έφθασαν και από το Άργος. Έτσι, στις 6 Φεβρουαρίου 1862, ημέρα κατάληψης του Άργους από τους κυβερνητικούς, ακολούθησαν τους αποχωρούντες από εκεί επαναστάτες στο Ναύπλιο «και άλλοι τινές νέοι

50. Ο Ανώνυμος αναφέρει συνάντηση, σχετικά με την πρόωρη έκρηξη της Επανάστασης, με τους παραπάνω «πολιτικούς συνωμότες»· βλ. *ό.π.*, σ. 9.

51. Για την άποψη ότι ο δήμαρχος γνώριζε τα σχετικά με την εξέγερση, βλ. Επ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 129. Πρβλ. και την ανακοίνωση της Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, που δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, σ. 469-485.

52. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 11.

53. Γ. Κρέμος, *ό.π.*, σ. 1140.

54. Στο *ίδιο*, σ. 1141.

55. Ο Ν. Γεννάδης εκφώνησε τον επικήδειο στην κηδεία του Ι. Οικονόμου. Βλ. *Ο Συνταγματικός Έλληνα*, 9 Μαρτίου 1862.

56. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 33. Οι εθελοντές από την Αθήνα πήραν μέρος στις ένοπλες αναμετρήσεις (στο *ίδιο*, σ. 37).

Αργείοι πολίται, μείναντες εις Ναύπλιον και υπηρετήσαντες μέχρις παραδόσεως των φρουρίων». ⁵⁷

Και άλλοι πολίτες της Επαρχίας Άργους είχαν προσφερθεί να «στρατευθούν» στην υπηρεσία της επανάστασης, πλην όμως αυτό δεν κατέστη δυνατό λόγω της στάσης του Δ. Τσόκλη. Η πληροφορία που μας δίνει ο Ανώνυμος είναι σημαντική, καθώς υποδηλώνει τη διαθεσιμότητα –για ένοπλη, μάλιστα, συμμετοχή– των κατοίκων ενός απομακρυσμένου, για τα δεδομένα της εποχής, χωριού. Έτσι, κάποιος Παπαγεωργόπουλος από το χωριό Λίμνες επί ματαιώ περίμενε τα διακόσια όπλα που του είχε υποσχεθεί ο Δ. Τσόκλης, προκειμένου να εξοπλίσει τους συγχωριανούς του. ⁵⁸

Η συμμετοχή στην εξέγερση κατοίκων από τα χωριά του Δήμου και της Επαρχίας Ναυπλίας τεκμηριώνεται από τις πηγές. Έτσι, στη μάχη που δόθηκε στις 21 Φεβρουαρίου, κατά την αποβίβαση του Μήτσα εκ μέρους των κυβερνητικών στο Τολό και στην περιοχή του Χαϊδαρίου (του σημερινού χωριού Δρεπάνου), με το μέρος των εξεγερθέντων –υπό τον Λώρη– Μάμαλη και Αζάπη συμμετείχαν στις ένοπλες αναμετρήσεις «μικρά αποσπάσματα στρατιωτών και χωρικών», που καταδίωξαν τους άντρες του Μήτσα. ⁵⁹ Σύμφωνα με τον *Συνταγματικό Έλληνα* στις αναμετρήσεις αυτές έλαβαν μέρος από την πλευρά των εξεγερμένων σαράντα πολίτες υπό τον υπολοχαγό Μάμαλη, καθώς επίσης και άλλοι τριάντα υπό τον επιλοχία Αζάπη. ⁶⁰

Φαίνεται ότι αρκετοί κάτοικοι των χωριών της Επαρχίας Ναυπλίας «είχαν ασπαστεί» την Επανάσταση. Είναι αυτοί, άλλωστε, που υπέστησαν τη βία και την καταστροφή των περιουσιών τους από τους άτακτους οπλοφόρους των κυβερνητικών στις 25 Φεβρουαρίου 1862, μετά τη νέα αποβίβασή τους στο Τολό, υπό τους Απόστολο Κολοκοτρώνη, Μπούκουρα και Μήτσα. ⁶¹

Πολίτες συμμετείχαν τόσο σε επιτροπές όσο και σε ένοπλες συγκρούσεις. Η πλέον χαρακτηριστική και σημαντική επιτροπή ήταν η «επί της ασφαλείας»

57. Στο ίδιο, σ. 23.

58. «Οι Αργείοι αγανακτούντες κατά του Τσόκλη ειδοποιούν τον Ζυμβρακάκη ότι κατ' εκείνην την ώραν ο Στρατηγός ούτος ευρίσκεται εις συνέντευξιν εις Μύλους μετά του αντιστρατήγου Κολοκοτρώνη και ότι εις τον ελθόντα εκ του χωριού Λιμνών Παπαγεωργόπουλον διά να παραλάβη διακόσια όπλα όπως οπλίση τους συγχωριούς του ο στρατηγός δεν έδωκεν ουδέν»· βλ. στο ίδιο σ. 21. Το χωριό Λίμνες βρίσκεται στα βόρεια όρια της Αργολίδας και κατοικούνταν από Αρβανίτες.

59. Στο ίδιο, σ. 29.

60. Ο *Συνταγματικός Έλληνα*, 24 Φεβρουαρίου 1862.

61. «Οι άτακτοι οπλοφόροι, οι καταλαβόντες την ρηθείσαν γραμμήν έπραξαν κακώσεις και αρπαγές εις τους χωρικούς των μερών εκείνων, τα οποία είχαν ασπασθή την επανάστασιν, εξοκειλάντες και εις ιεροσυλείας, και διά τούτο οι δυστυχείς ούτοι κατέφυγον, ό,τι εκ της περιουσίας των ηδύναντο να σώσωσιν, εις Πρόνοιαν και Ναύπλιον»· βλ. Ανώνυμος, ό.π., σ. 31.

Επιτροπή, η οποία αποτελούνταν αποκλειστικά από πολίτες. Κατά καιρούς όμως συγκροτήθηκαν, για τις ανάγκες της εξέγερσης, ορισμένες άτυπες και προσωρινού χαρακτήρα επιτροπές. Έτσι, συγκροτήθηκε μία Επιτροπή, η οποία μετέβη στην Τρίπολη τις πρώτες ημέρες της εξέγερσης. Σε αυτήν συμμετείχαν ο εφέτης Πετιμεζάς και οι δικηγόροι Ι. Παπαζαφειρόπουλος και Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος. Μαζί τους πήγε και ο γιος του Τσόκλη, ο Νικόλαος. Την Επιτροπή συνόδευσε και ο Γαρδικιώτης, επικεφαλής αποσπάσματος ιππικού.⁶²

Από την πρώτη ημέρα της εξέγερσης έγινε λόγος για δημιουργία Επιτροπής, η οποία εν τέλει ορίστηκε για να καταμετρήσει τα χρήματα του Δημοσίου Ταμείου.⁶³ Στο ίδιο επίπεδο μπορούμε να εντάξουμε και τις επιτροπές εράνων.⁶⁴

Στις «πολεμικού τύπου» ομάδες περιλαμβάνονται οι εξής:

- Η *Εθνοφυλακή*. Η σύστασή της ανατέθηκε στον Ζαβιτσάνο, τον υποπρόξενο του Βελγίου. Πολύ σύντομα ενεγράφησαν σε αυτήν διακόσιοι πολίτες. «Εις το σώμα τούτο ανετέθη κατά μέγα μέρος η νυκτερινή φύλαξις της ησυχίας της πόλεως. Ενίοτε δε εχρησίμευε και ως επικουρία εις τας επελθούσας συμπλοκάς». ⁶⁵ Στις νυκτερινές περιπολίες συμμετείχαν στρατιώτες, εθνοφύλακες αλλά και πολίτες-έμποροι κ.ά. ⁶⁶
- Ο *λόχος εθελοντών*. Σχηματίστηκε μετά από αναφορά προς τον Αρχηγό Αρτέμη Μίχου 100 περίπου νέων «εκ των μάλλον αναπτυγμένων του Ναυπλίου», υπό τη διοίκηση του υπολοχαγού Καναβατζόγλου. Οι εθελοντές αυτοί «εξησκόντο εις τακτικά γυμνάσια, εκτελούντες διαφόρους υπηρεσίας». ⁶⁷ Στον λόχο αυτό εκτός των Αθηναίων εθελοντών, Γεννάδη, Γονατά, Κορωναίου, κατατάχθηκε και συμμετείχε μέχρι το τέλος ο Σκαρπέτης από την Κόρινθο. ⁶⁸ Κατά την αναχώρηση των μη αμνηστευθέντων από το Ναύπλιο «ανεχώρησαν επίσης περί τους εκατόν νέους, οίτινες είχαν υπηρετήσει ως εθελονταί». ⁶⁹
- Η *Πολιτοφυλακή*. Συγκροτήθηκε «εκ των μάλλον εξησκημένων εις τα

62. Στο ίδιο, σ. 17.

63. Η Επιτροπή αυτή προέβη στην καταμέτρηση του δημοσίου ταμείου «εις ο δεν ευρέθη εμμή ποσόν ασήμαντον»· βλ. στο ίδιο, σ. 13-14.

64. Η Διοικητική Επιτροπή ψήφισε τη διενέργεια εράνου για τη συλλογή 30.000 δραχμών και ανέθεσε την είσπραξή του σε τριμελή επιτροπή· βλ. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 24. Μια αντίστοιχη επιτροπή συγκροτήθηκε ενόψει της διενέργειας του τρίτου κατά σειρά εράνου, για τη συλλογή του ποσού των 150.000 δραχμών. «Εις την σύνταξιν του καταλόγου του εράνου τούτου ενησχολήθη αυτός ο Δήμαρχος και δύο άλλοι πολίται»· βλ. στο ίδιο, σ. 57.

65. Στο ίδιο, σ. 17.

66. Στο ίδιο, σ. 17.

67. Στο ίδιο, σ. 33.

68. Στο ίδιο, σ. 34.

69. Στο ίδιο, σ. 64.

- όπλα ανδρών του Ναυπλίου διευθυνομένη υπό του λοχαγού Λώρη».⁷⁰
- Μία ομάδα περίπου σαράντα νέων, μεταξύ των οποίων και ο μοναδικός γιος της Παπαλεξοπούλου, ο Επαμεινώνδας, κατατάχθηκαν στον λόχο του Πυροβολικού, όπου και ασκούσαν καθημερινά.⁷¹
 - Ο *λόχος εκ πολιτών* συγκροτήθηκε υπό έναν πολίτη ονόματι Λοΐζο, μετά από εντολή του Αρχηγού Αρτέμη Μίχου, στις αρχές Μαρτίου 1862 και ασκούσαν σε «τακτικά γυμνάσια».⁷²

Στην εξέγερση συμμετείχαν οι –πλέον των εκατό– στρατιωτικοί «κατάδικοι» που βρίσκονταν στο Ναύπλιο. Αυτοί, μόλις πληροφορήθηκαν τα γεγονότα της εξέγερσης, «έθραυσαν τας φυλακάς και εξήλθον».⁷³

Ειδική κατηγορία εθελοντών αποτέλεσαν οι μη στρατιωτικοί κατάδικοι και υπόδικοι. Όπως προαναφέρθηκε, ήταν περίπου 600 άτομα, τα οποία απελευθερώθηκαν κατά το διάστημα 3-5 Φεβρουαρίου, με πρώτους αυτούς που ήταν καταδικασμένοι με ελαφρότερες ποινές. Ο αριθμός των καταδικών και υποδικών αυτών από μόνος του υποδηλώνει τη δυναμική παρουσία τους στην εξέγερση. Σημειωτέον ότι οι παραπάνω, αφού εξοπλίστηκαν, κατετάγησαν σε διάφορα στρατιωτικά σώματα⁷⁴ και υπηρέτησαν μέχρι τέλους τους σκοπούς της εξέγερσης λαμβάνοντας μέρος στις ένοπλες συγκρούσεις.

Έχουμε όμως και συγκρότηση ομάδων με βάση τον τόπο καταγωγής των συμμετεχόντων. Τέτοιες ομάδες ήταν οι ακόλουθες:

- Η ομάδα των Κρητικών, υπό τον δάσκαλο Εμμανουήλ Παπαδάκη.
- Ένας *λόχος εκλεκτός εκ Λακώνων*, υπό τον Πέτρο Μαυρομιχάλη, που στρατοπέδευε στην περιοχή της Γλυκιάς.⁷⁵
- Ένας *λόχος εκ Τριπολιτών*, υπό τον Κ. Αντωνόπουλο.⁷⁶
- Ένας *λόχος εκ Καλαβρυτινών*, υπό τον Γ. Πετιμεζά.⁷⁷

Οι πολίτες συμμετείχαν, επίσης, στα οχυρωματικά έργα, τα οποία υλοποιή-

70. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, 7 Φεβρουαρίου 1862.

71. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 20.

72. «Ο μετασχών εις τους υπέρ της ελευθερίας της Ιταλίας πολέμους υπό τον Γαριβάλδην Ναυπλιεύς πολίτης Λοΐζος έρχεται εις Ναύπλιον περί τας αρχάς Μαρτίου εξ Ιταλίας και διεκοίνωσε τω αρχηγώ ειδήσεις τινάς, εις ας ουδείς έδωκεν πίστιν. Ο αρχηγός διέταξεν αυτόν να συστήση λόχον εκ πολιτών, τον οποίον εσύστησε και εξήσκει εις τα τακτικά γυμνάσια»· βλ. *στο ίδιο*, σ. 46.

73. *Στο ίδιο*, σ. 12.

74. *Στο ίδιο*, σ. 18.

75. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, 10 Φεβρουαρίου 1862. Ο Π. Μαυρομιχάλης εμφανίζεται ως «αρχηγός του Λακωνικού λόχου».

76. *Στο ίδιο*.

77. *Στο ίδιο*.

θηκαν υπό την καθοδήγηση των στρατιωτικών: «Εις τα έργα της οχυρώσεως συνέντρεχον μετά προθυμίας όχι μόνον αξιωματικοί και στρατιώται αλλά και πολίται πάσης τάξεως, ων τον ζήλον επηύξανον περισσότερο αι ενθουσιώδεις εκφράσεις του καλού πατριώτου ιατρού Μαράτου».⁷⁸ Οι πολίτες συνέδραμαν, παράλληλα, στην οχύρωση «του παραλίου καί τινων άλλων θέσεων της πόλεως», μετά την απόρριψη της πρότασης για γενική αμνηστία.⁷⁹

Ακόμη, οι πολίτες παρίσταντο και στις κηδείες των πεσόντων της εξέγερσης. Έτσι, στην κηδεία του ανθυπασπιστού Παγώνη «άπαντα η πόλις συνώδευσε τον νεκρόν μέχρι του τάφου του».⁸⁰

Εκτός από χρήματα στους εράνους, οι πολίτες προσέφεραν ενδύματα και τρόφιμα. Αυτό, για παράδειγμα, συνέβη μετά το τέλος των μαχών της 1ης Μαρτίου αλλά και κατά τη διάρκεια της Αποκριάς. Η είδηση, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη, ότι διάφορες οικογένειες του Ναυπλίου έστελναν φαγητά και γλυκίσματα στους εκτός της πόλης αξιωματικούς λόγω της Αποκριάς, υποδηλώνει το ενδιαφέρον για τα προβλήματα της καθημερινής ζωής.⁸¹

Μια αξιοσημείωτη ενέργεια με αρκετούς συμβολισμούς υπήρξε η καύση της λαιμητόμου. Αυτό έγινε την Καθαρά Δευτέρα του 1862, όπως μας πληροφορεί *Ο Συνταγματικός Έλλην*:⁸² «Ο λαός την εσπέραν της Δευτέρας έκαυσε την λαιμητόμον εν πομπή· δείξας το προς την θανατικήν ποινήν μίσος του, έπραξε πράξιν αξίαν του ΙΘ΄ αιώνος». Σύμφωνα με τον Γ. Κρέμο, «Τούτων γενομένων ο λαός αυθορμητώς συναθροισθείς έκαυσεν εν πομπή την λαιμητόμον, ην επί τη πράξει ταύτη ο Π. Μαυρομιχάλης ωνόμασε “το αποτρόπαιον μίasma της βαρβαρότητος”».⁸³

Πέραν της καταγωγής, σημαντικό ρόλο για την ένταξη σε μια ομάδα ή ένα λόχο έπαιξαν οι αδελφοποιήσεις. Οι εθελοντές πολίτες και οι στρατιώτες μετακινούνταν από λόχο σε λόχο, προκειμένου να βρίσκονται δίπλα στους αδελφοποιητούς τους.

Μια κοινωνική διάκριση που είναι εμφανής στη διάρκεια των γεγονότων, αφορά στους πολίτες που είχαν λόγο στη λήψη αποφάσεων. Σε διάφορες περιστάσεις γίνεται λόγος για τους «προκριτοτέρους», όπως χαρακτηριστικά αποκαλούνταν, πολίτες, οι οποίοι συμμετείχαν από κοινού με το Δημοτικό Συμβούλιο σε σημαντικές συσκέψεις, κυρίως για θέματα αμνηστίας. Η διεύρυνση της Επιτροπής με την προσθήκη πέντε νέων μελών έγινε με άτομα

78. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 16.

79. Στο *ίδιο*, σ. 52.

80. Στο *ίδιο*, σ. 28.

81. Στο *ίδιο*, σ. 28.

82. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, 23 Φεβρουαρίου 1862.

83. Γ. Κρέμος, *ό.π.*, σ. 1145.

προερχόμενα από αυτούς τους κύκλους (μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου, πρώην βουλευτές, πολιτευτές, δικηγόροι).

Οι δικηγόροι του Ναυπλίου, όπως προαναφέρθηκε, στην απογραφή του 1861 ήταν 32. Η συμμετοχή των δικηγόρων στην εξέγερση αναγνωρίζεται από όλους τους ιστορικούς. Ο Π. Καρολίδης, αντίθετος και εχθρικός μάλλον προς τους συντάκτες της πρώτης προκήρυξης της «Επιτροπής», σημειώνει ότι υπήρχε συνεργασία των δικηγορικών ομίλων της Αθήνας, του Ναυπλίου και των ομίλων της υπόλοιπης Ελλάδας.⁸⁴

Συνολικά 10 δικηγόροι από τους 32 κατονομάζονται ως συμμετέχοντες στην εξέγερση, είτε ως μέλη της Επιτροπής,⁸⁵ είτε υπό την ιδιότητα του δημοτικού αστυνόμου Ναυπλίας,⁸⁶ είτε ως συντάκτες υπομνημάτων,⁸⁷ είτε, τέλος, ως απλοί εθελοντές.⁸⁸

Στον λόγο των εθελοντών συμμετείχαν «και δικηγόροι τινές των εν Ναυπλίω Δικαστηρίων».⁸⁹ Ο Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος εκφώνησε λόγο κατά την έναρξη της εξέγερσης μαζί με τον Πάνο Κορωναίο.⁹⁰ Επίσης, μετά την άρνηση χορήγησης αμνηστίας (από τον Χαν), πληροφορούμαστε ότι «ο λαός ενθουσιάζετο από τας αγορεύσεις του Δικηγορικού συλλόγου».⁹¹

Από τους δικαστές που υπηρετούσαν στο Ναύπλιο συμμετείχαν ενεργά, από την πρώτη μάλιστα στιγμή, ως μέλη της Επιτροπής ο πρωτοδίκης Πέτρος Μαυρομιχάλης και ο εφέτης Γεώργιος Πετιμεζάς. Υπήρξαν όμως και άλλοι που δεν συμμετείχαν, όπως ο εισαγγελέας εφετών. Στους συμμετέχοντες μνημονεύεται, επίσης, ο εφέτης Μιχαήλ Οικονόμου. Αυτός ήταν στενός φίλος του αντιστράτηγου Κολοκοτρώνη και σε αυτόν ανατέθηκε από τους πολίτες να μεταβεί στο Άργος και να χειριστεί το θέμα της αμνηστίας.⁹² Τέλος, γίνεται

84. Π. Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 259.

85. Ειδικότερα, συμμετείχαν οι Ιωάννης Παπαζαφειρόπουλος, Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος, Γρηγόριος Δημητριάδης και Κωνσταντίνος Πετσάλης, ενώ ως γραμματέας της συμμετείχε ο Γ. Δ. Ποσειδών.

86. Ο Κωνσταντίνος Ευθυμιόπουλος, «χαίρων πολλήν εν τω τόπω δημοτικότητα», διορίστηκε από τους εξεγερθέντες ως δημοτικός αστυνόμος της Ναυπλίας. Βλ. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 12.

87. Στους δικηγόρους Γ. Στεφόπουλο, Κωνσταντίνο Φαρμακόπουλο και Κ. Πετσάλη, ανατέθηκε η σύνταξη του υπομνήματος προς τους πρέσβεις, *στο ίδιο*: σ. 25.

88. Ο δικηγόρος Ααράν με άλλους πολίτες υπηρετούσε στην Ακροναυπλία υπό τον λοχία Πετρόπουλο, έχοντας αναλάβει τον χειρισμό του «Φειδία», του μεγάλου πυροβόλου *στο ίδιο*, σ. 41.

89. *Στο ίδιο*, σ. 33.

90. *Στο ίδιο*, σ. 15.

91. *Στο ίδιο*, σ. 51.

92. *Στο ίδιο*, σ. 46.

αναφορά και στον δικαστή Καράπαυλο, ο οποίος παρέμεινε στην οικία του καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης.⁹³

Ως προς τους ιερείς του Ναυπλίου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ανώνυμου ο στρατός ορκίστηκε στις 2 Φεβρουαρίου ενώπιον των ιερέων «ενδεδυμένων την ιερατικήν των στολήν».⁹⁴ Ο *Συνταγματικός Έλλην* στο φύλλο της 7ης Φεβρουαρίου περιγράφει ως εξής αυτή την ορκωμοσία: «Την 3 μ.μ. ώραν της 2 Φεβρουαρίου εδόθη ο εθνικός όρκος εκ μέρους των στρατιωτών. Εσχηματίσθη τετράγωνον, εν τω μέσω του οποίου οι ιερείς ενδεδυμένοι την ιερατικήν των στολήν και κρατούντες το ιερόν Ευαγγέλιον ανά χείρας, ανέγνωσαν τον κατόπιν δημοσιευθόσμενον όρκον, ον στρατιώται τε και πολίται επαναλάμβανον». Ιερείς, επίσης, συμμετείχαν στις αδελφοποιήσεις που έγιναν στον Άγιο Γεώργιο.

Ειδική, τέλος, αναφορά υπάρχει στον ρόλο των «κυριών» του Ναυπλίου.⁹⁵

Οικογένεια – συγγένεια – συμβολική συγγένεια. Ιστορίες αίματος

Οι οικογενειακοί-συγγενικοί δεσμοί φαίνεται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διάρκεια της εξέγερσης. Συναντάμε στο στρατόπεδο των εξεγερμένων συγγενικούς δεσμούς μεταξύ ορισμένων εκ των πρωταγωνιστών. Η Παπαλεξοπούλου είναι συγγενής του δημάρχου Πολ. Ζαρεφόπουλου και του δημοτικού αστυνόμου Ευθυμιόπουλου. Ο δικηγόρος Κωνσταντίνος Πετσάλης είναι αδελφός του Α. Πετσάλη, ο οποίος προοριζόταν για υπουργός Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Κανάρη. Επίσης, όπως ήδη σημειώσαμε, από την Αθήνα φθάνει στο Ναύπλιο για να υπηρετήσει ως εθελοντής και ο αδελφός του Πάνου Κορωναίου. Ο υπίλαρχος Χ. Γρίβας-Γαρδικιώτης, υποδιοικητής της 1ης ίλης Ιππικού που έδρευε στο Άργος, είναι ξάδελφος του Δημητρίου Γρίβα.

Κάποιοι άλλοι έχουν επιλέξει τα αντίπαλα στρατόπεδα. Ο πρωτοδίκης Πέτρος Μαυρομιχάλης, εγγονός του Πετρόμπεη, συμμετέχει δραστήρια στην εξέγερση ως ιδρυτικό μέλος της Επιτροπής. Είναι όμως αντίπαλος με τους συγγενείς του Περικλή και Αντώνιο, οι οποίοι εν τέλει τάχθηκαν με τους κυβερνητικούς. Έτσι, ο Πέτρος Μαυρομιχάλης έστειλε επιστολή προς τους Περικλή και Αντώνιο αναφέροντας ότι «ενώπιον θεού και ανθρώπων διακηρύττω την επιορκίαν, ανανδρίαν και ατιμοσύνην σας».⁹⁶ Σε κάποιες περιπτώσεις οι συγγενείς των εξεγερμένων χρησιμοποιούνται για να επηρεάσουν τις καταστάσεις. Έτσι, ο αδελφός του ανθυπολοχαγού Μάνου στέλνεται από την Αθήνα στα τέλη του Μαρτίου του 1862 στο Ναύπλιο για να μεταπείσει τον

93. Στο ίδιο, σ. 13.

94. Στο ίδιο, σ. 15.

95. Στο ίδιο, σ. 51.

96. Γ. Κρέμος, ό.π., σ. 1142 και Ανώνυμος, ό.π., σ. 40.

αδελφό του και μέσω αυτού τον Γρίβα και τους υπόλοιπους αξιωματικούς που είχαν καταλάβει το Παλαμήδι.⁹⁷

Το αίμα που ενώνει (αδελφοποιήσεις): Στη διάρκεια της εξέγερσης οι αδελφοποιήσεις λαμβάνουν μαζικό χαρακτήρα μεταξύ των εξεγερμένων στρατιωτών και των εθελοντών. Αυτές οι πρακτικές όμως έχουν ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβλήματα στη συνοχή των εξεγερμένων, εφόσον οι αδελφοποιητοί επιθυμούν να βρίσκονται κατά τη διάρκεια των μαχών ο ένας δίπλα στον άλλο.⁹⁸ Ταυτόχρονα όμως οι πρακτικές των αδελφοποιήσεων ισχυροποιούν κάποιους από αυτούς που τις εφαρμόζουν. Μια τέτοια περίπτωση ήταν εκείνη του Δημητρίου Γρίβα.⁹⁹

Το αίμα που χωρίζει (το «χυθέν αίμα» των θυμάτων-επαναστατών): Οι αντιπολιτευόμενοι του καθεστώτος ήδη κατά τη διάρκεια της εξέγερσης αναφέρονται στο «χυθέν αίμα» των εξεγερμένων. Τέτοιες αναφορές υπάρχουν και στις διακηρύξεις της Διοικητικής Επιτροπής των εξεγερμένων. Το επεισόδιο με τη μητέρα του Δυοβουνιώτη είναι ενδεικτικό της σημασίας που είχε το θέμα αυτό. Ο Γ. Κρέμος, αναφερόμενος στα αποτελέσματα της «ναυπλιακής επανάστασεως», επισημαίνει την απήχηση και τις συνέπειες που είχε το «χυθέν αίμα», αλλά και την εκμετάλλευση του θέματος, στη συνέχεια, από τους αντιπάλους του καθεστώτος μέσω της κυκλοφορίας εικόνων των φονευθέντων, ποιημάτων στη μνήμη τους και μνημόσυνων:

Η ναυπλιακή επανάσταση ως απομονωθείσα έπεσεν· αλλ' η πτώσις αυτής ανήγειρε την καθόλου επανάστασιν ως εξεγείρασα τους Έλληνες ουχί πλέον φανερώς μόνον κατά της κυβερνήσεως και πεφασμένως κατά του Όθωνος, αλλ' ωρισμένως κατ' αυτού. Προς τούτο δε συνεβάλλοντο πρότον το αίμα, όπερ εχύθη εν τοις πέριξ του Ναυπλίου. Οι απολέσαντες επίσημοι ή άσημοι τέκνα εκεί εγένοντο νέα εστία εγέρσεως κατά του Όθωνος. Η της μητρός του πεσόντος εν Αρεία Σπυρίδωνος Δυοβουνιώτου φανερά προσβλητική ή μάλλον υβριστική εν αγανακτήσει εκδήλωσις επί τω θανάτω του υιού αυτής κατά πρόσωπον της βασιλίσσης Αμαλίας ην η αληθής έκφρασις πάντων των απολεσάντων τα εαυτών τέκνα περί το Ναύπλιον. Δεύτερον αι εικόνες των φονευθέντων, τα εις αυτούς ποιήματα και μνημόσυνα.¹⁰⁰

Νεωτερικότητα και παράδοση.

Τα όρια και το τέλος μιας προαναγγελθείσας εξέγερσης

Από τη στιγμή που εκδηλώνεται η εξέγερση στο Ναύπλιο, θεωρούμε ότι κά-

97. Στο ίδιο, σ. 57.

98. Στο ίδιο, σ. 28, 32, 33.

99. Στο ίδιο, σ. 45.

100. Γ. Κρέμος, ό.π., σ. 1148.

ποια από τα χαρακτηριστικά της είναι αναμενόμενα, λόγω της προηγούμενης αντιπολιτευτικής περιόδου και λόγω της φύσης των κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων οι οποίες ηγήθηκαν αυτής. Ειδικότερα, ήταν αναμενόμενο οι εξεγερμένοι του Ναυπλίου να κινηθούν στο πλαίσιο της αντιπολιτευτικής θεματολογίας (αιτήματα για την υλοποίηση των συνταγματικών ελευθεριών, διάλυση της Βουλής, σύγκληση εθνοσυνέλευσης, επίλυση εθνικών ζητημάτων, ζήτημα διαδοχής του θρόνου), πλαίσιο που είχε οριοθετηθεί μέχρι και τον Ιανουάριο του 1862.

Ήταν επίσης αναμενόμενο, εξαιτίας του χαρακτήρα των αιτημάτων (κατά βάση θεσμικών-συνταγματικών), οι δικηγόροι και οι δικαστές να έχουν ιδιαίτερο ρόλο στην εξέγερση, διότι θα μπορούσαν να εκφράσουν καλύτερα από τους υπόλοιπους τα αιτήματα αυτά. Μάλιστα, η θεματολογία αυτή έδινε τη δυνατότητα σε νέους ανθρώπους, ιδιαίτερα σε «νομικούς», να εμπλακούν στο παιχνίδι της εξουσίας, δεδομένου ότι είχαν τη δυνατότητα και όντως κατάφεραν να αναδειχθούν σε «αυθεντικούς» εκφραστές των αιτημάτων αυτών. Είχαν, μάλιστα, σοβαρά πλεονεκτήματα σε σχέση με τους εκπροσώπους του παλαιού πολιτικού κόσμου, οι οποίοι σε ένα μεγάλο βαθμό είχαν υποστεί πολιτική φθορά. Έτσι, αυτή η εποχή προσφερόταν για ανανέωση του πολιτικού προσωπικού.

Παράλληλα όμως, η παρουσία των ανθρώπων αυτών (δικηγόρων και δικαστών) στην πολιτική ηγεσία του κινήματος λειτούργησε περιοριστικά ως προς τον χαρακτήρα του. Έτσι, ως ένα βαθμό, εξηγείται και η απουσία κοινωνικών αιτημάτων στην εξέγερση του Ναυπλίου, η οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να είναι αναντίστοιχη με την ευρεία λαϊκή συμμετοχή. Παρότι, δηλαδή, συμμετείχε η πλειονότητα της νεολαίας του Ναυπλίου –πολλοί πολίτες αλλά και οι στρατιωτικοί και οι φυλακισμένοι–, αυτό δεν εκφράστηκε στα αιτήματα και τα συνθήματα της εξέγερσης. Η αναντιστοιχία αυτή υπάρχει επίσης μεταξύ των αιτημάτων και της μορφής που έλαβε τη εξέγερση. Έτσι, ενώ έχουμε μια ένοπλη εξέγερση, επιλέγεται δηλαδή μια «ακραία» μορφή αγώνα, υπάρχει μετριοπάθεια στα αιτήματα και όχι ευθεία αντιπαράθεση με τον Όθωνα. Οι νέοι αυτοί πολιτικοί ηγέτες φαίνεται ότι επικοινωνούν με τους στρατιωτικούς και τους υπόλοιπους «λαϊκούς» που συμμετέχουν στην εξέγερση. Αυτό επιτυγχάνεται διότι ταυτόχρονα οι ηγέτες αυτοί είναι μέτοχοι και λειτουργούν με τις «παραδοσιακές» αξίες και πρακτικές. Ενδεικτική από αυτή την άποψη είναι η γενικευμένη πρακτική των αδελφοποιήσεων. Παραθέτουμε εδώ ολόκληρη την είδηση που δημοσιεύεται στον *Συνταγματικό Έλληνα*, στο φύλλο της 28ης Φεβρουαρίου 1862:

Χθες την πρωίαν όλοι σχεδόν οι υπαξιωματικοί και πάμπολλοι πολίται, συνεδέθησαν διά δεσμού αδελφότητος εκκλησιαστικής, αδελφοποιίας, ψαλείσης δοξολογίας εν τω ναώ του Αγίου Γεωργίου. Κατόπιν επαιάνισεν η μουσική, και πλήρεις ενθουσιασμού οι στρατιώται και οι πολίται έψαλαν

άσματα εθνικά. Εις την τελετήν ταύτην παρήσαν και οι κ.κ. Γ. Α. Πετμεζάς και Π. Μαυρομιχάλης, μέλη της επί της Ασφ. Επιτροπής.

Η παραπάνω είδηση έχει ιδιαίτερη σημασία για πολλούς λόγους. Καταρχάς ως προς το εύρος της συμμετοχής στην τελετουργία αυτή: συμμετέχουν «όλοι σχεδόν οι υπαξιωματικοί και πάμπολλοι πολίται». Συμμετέχουν όμως και οι δύο δικαστές της Επιτροπής, ο εφέτης Γ. Πετμεζάς και ο πρωτοδίκης Π. Μαυρομιχάλης, οι οποίοι κατά τεκμήριο ήταν από τους γνησιότερους εκφραστές των στόχων της εξέγερσης και της νεωτερικότητας. Η είδηση αυτή καταγράφεται και δημοσιεύεται από τον συντάκτη του *Συνταγματικού Έλληνα* Θ. Φλογαίτη, που ήταν ένα από τα πλέον φωτεινά και ριζοσπαστικά πνεύματα της εξέγερσης. Η παραδοσιακή όμως αυτή τελετουργία, στην οποία συμμετέχουν και ιερείς της πόλης, «εμπλουτίζεται» από στοιχεία νεωτερικά που σχετίζονται με τη συγκυρία της εξέγερσης. Έτσι, την τελετουργία αυτή συνοδεύει μουσική και «εθνικά άσματα», τα οποία τραγουδούν οι συμμετέχοντες.

Δεν είναι όμως μόνο οι εκπρόσωποι του νομικού κόσμου που επικαλούνται και αναφέρονται στο Σύνταγμα και τις ελευθερίες του λαού. Και οι παραδοσιακοί αντίπαλοι του καθεστώτος έχουν αντίστοιχες, αν όχι τις ίδιες, αναφορές.

Όπως προαναφέρθηκε, στην εξέγερση του Ναυπλίου υπήρξε μεγάλη συμμετοχή. Εκτός από τους στρατιωτικούς και τους φυλακισμένους, από την πλευρά των οποίων υπάρχει καθολική σχεδόν συμμετοχή στις ένοπλες συγκρούσεις, συμμετέχουν και αρκετοί πολίτες, κυρίως νέοι, είτε ως μέλη εθελοντικών σωμάτων, είτε λειτουργώντας με επικουρικούς ρόλους. Παρά τη μαζική όμως αυτή συμμετοχή, λείπει από αυτή την εξέγερση ένα στοιχείο σημαντικό. Στην περιοχή της Αργολίδας αλλά και στους γειτονικούς νομούς δεν υπήρχε «παράδοση ανταρσίας». Από αυτή την άποψη είναι ενδεικτική η διστακτική και διαλλακτική στάση των μελών του Δημοτικού Συμβουλίου και των εκπροσώπων του παλαιού πολιτικού κόσμου, κάτι που, αντίστοιχα, δεν συνέβη λίγους μήνες αργότερα με τον Θεόδωρακη Γρίβα. Παρότι ο τελευταίος ήταν στρατιωτικός, εκπρόσωπος του παλαιού πολιτικού κόσμου και ήδη μεγάλης ηλικίας, κατάφερε να συγκεντρώσει σε ελάχιστο χρόνο μερικές χιλιάδες ενόπλων με ξεκάθαρο στόχο την ανατροπή του Όθωνα. Ο στόχος αυτός υπηρετήθηκε από μια επίσης ξεκάθαρη τακτική. Ο Θ. Γρίβας έδρασε αμέσως, συμπαρασύροντας και τους υπόλοιπους αντιπολιτευόμενους, χωρίς να δώσει περιθώριο χρόνου στο καθεστώς να προετοιμάσει την αντίδρασή του. Ο αιφνιδιασμός, σε συνδυασμό με την αποφασιστικότητα, λειτούργησε αποτελεσματικά. Το καθεστώς, αυτή τη φορά αιφνιδιασμένο αλλά και απονομιμοποιημένο πλέον λόγω του «χυθέντος αίματος» των εξεγερμένων της Ναυπλιακής Επανάστασης, δεν θα προβάλλει σοβαρή αντίσταση. Ο Όθωνας και η Αμαλία αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν οριστικά την Ελλάδα.